

Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu*

PETR PAVLÍNEK**

University of Nebraska, Omaha, USA

Selected Theoretical Interpretations of the Contemporary Transition of Capitalism

Abstract: The contemporary transition of capitalism is changing the nature of the capitalist economic and social system. This paper focuses on the debate around the alleged transition from Fordism to post-Fordism. It identifies and critically evaluates four Western schools of thought engaged in this debate: Schumpeterian and neo-Schumpeterian perspective, flexible specialisation, regulation theory and the Marxist perspective. The paper also shows how some of these approaches, namely the regulation theory and the Marxist perspectives, approach the transition from state socialism to capitalism in Central and Eastern Europe. I demonstrate that out of these four approaches the work of Western Marxist sociologists on the transition in Russia has so far provided the most thorough analysis of the transition in Central and Eastern Europe. It is questionable, however, to what extent the results of their analyses are applicable to the situation in different countries of Central and Eastern Europe.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 41-56)

Současná transformace kapitalismu začala na konci šedesátých a začátku sedmdesátých let dvacátého století. Jejím výsledkem je měnící se charakter kapitalistického hospodářského a společenského systému. Relativně rychlé změny ve způsobu kapitalistické výroby a akumulace jsou doprovázeny společenskými, politickými a kulturními změnami. Tato globální reorganizace kapitalismu byla a je rozdílně interpretována různými školami myšlení.

Cílem tohoto příspěvku je přiblížit některé západní školy myšlení zapojené do debaty o podstatě současné transformace kapitalismu a o možných směrech jeho budoucího vývoje. Konkrétně se zaměříme na debatu, která se rozpoutala okolo přechodu z takzvaného fordismu do postfordismu a která se pokouší objasnit nově se formující charakter kapitalistického systému. Po vysvětlení základních pojmů se článek zaměřuje na čtyři rozdílné interpretace této transformace: schumpeterianismus a neoschumpeterianismus, flexibilní akumulaci, regulační teorii a přístupy západních marxistů. Příspěvek se také snaží naznačit, jakým způsobem tyto rozdílné školy myšlení přistupují k transformaci ve střední a východní Evropě.

Čtyři pokusy o vysvětlení soudobé transformace kapitalismu rozebírané v tomto příspěvku zdaleka nevyčerpávají rozmanitost západních přístupů k této problematice. Uvedme například různé teorie rozvoje, od teorie modernizace [Rostow 1960] až po teo-

*) Autor děkuje dvěma anonymním recenzentům za jejich připomínky k původní verzi článku.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Petr Pavlínek, PhD., University of Nebraska at Omaha, Department of Geography and Geology, Omaha, NE 68182-0199, fax +1 402-554 3518, e-mail pavlinek@cwis.unomaha.edu

rii světových systémů [Wallerstein 1979], liberální teorii vzájemné závislosti a propojenosti národních hospodářství [Cooper 1991], teorii flexibilní akumulace [Harvey 1989], teorii krize [Weeks 1981], teorii deindustrializace [Bluestone a Harisson 1982], teorii globalizace světového hospodářství [Dicken 1992], teorii přechodu od „organizovaného“ do „neorganizovaného“ kapitalismu [Lash a Urry 1987], teorii hegemonické nestability [Agnew a Corbridge 1994] a další. Článek se vědomě zaměřuje na zmíněné čtyři západní přístupy k transformaci kapitalismu a jejich pojetí transformace od socialismu ke kapitalismu s tím, že domácí interpretace transformace od socialismu ke kapitalismu vyžadují samostatnou analýzu.

Fordismus a postfordismus

Termín „fordismus“ pochází od italského intelektuála A. Gramsciho, který jej užil ve svých pracích z dvacátých a třicátých let našeho století [viz např. Gramsci 1971]. Ačkoliv samotný termín byl odvozen od zavedení nového způsobu výroby automobilů Henrym Fordem v roce 1913 s použitím montážní linky v Highland Parku v Michiganu, Gramsci použil tento termín společně s termínem „amerikanismus“ k pojmenování nových forem ekonomické organizace a jejich vazeb na politickou a kulturní sféru americké společnosti. Gramsci [1988] došel k důležitému poznání, že výroba není izolovaná od společnosti, ale že recipročně podmiňuje a je podmiňována konkrétním politickým systémem, konkrétní kulturou, ideologií, morálkou a chováním. V tomto pojetí je proto fordismus chápán jako systém společenské organizace, který v sobě zahrnuje konkrétní výrobní způsob, který se rozvinul ve Spojených státech amerických ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století a po druhé světové válce byl přenesen do západní Evropy a Japonska. Je však nutno podotknout, že termín fordismus je také používán v daleko užším pojetí v sociologii průmyslu a v mikroekonomických výzkumech, kde je spojován zejména s určitým typem organizace práce a technologického způsobu výroby [viz např. Bernard 1994].

Ve sféře výroby a její organizace vycházel rozvoj fordismu z principů *taylorismu*. Taylorismus byl založen na rozdělení komplexního výrobního procesu do série jednoduchých pracovních úkonů. Výsledkem bylo oddělení a specializace jednotlivých výrobních funkcí, které vedly k omezení volnosti dělníků a jejich trvalé kontrole řídicími pracovníky. Tato vědecká organizace výroby také od sebe oddělila sféry organizace výroby a nekvalifikované práce. Zejména však oddělila nedisciplinovanou práci a vedla tak k prudkému vzrůstu produktivity výroby o 6-7 % ročně [Aglietta 1987; Lipietz 1982, 1987, 1992a].

Fordismus byl novým stadiem rozvoje kapitalismu charakteristický podstatnými změnami pracovního procesu spojenými se změnami norem výroby, norem společenské spotřeby, norem distribuce, norem třídního boje (kolektivní vyjednávání), regulace kapitalistického hospodářství a způsobů a intenzity kapitálové akumulace [Lipietz 1982, 1987; Aglietta 1987]. S fordismem je spojen rozvoj masové výroby těžící ze zdokonalených principů tayloristického řízení výroby. Stejně tak je s fordismem spojen rozvoj masové spotřeby, který byl nutný k zajištění růstu poptávky v takové míře, aby následovala růst produktivity výroby (rodinné domky a osobní automobily v soukromém vlastnictví byly zvláště důležité v USA). Výroba byla dále mechanizována, intenzita práce se podstatně zvýšila, oddělení mezi manuální a mentální prací se zvýraznilo, autonomie na pracovišti téměř vymizela. Fordismus tak dosáhl vyššího stupně vykořisťování pracovní síly a růstu produktivity využitím poloautomatizované pásové výroby [Aglietta 1987]. Tyto změny ve výrobě byly také umožněny měnící se rolí státu v národním hospodářství. Stát

začal budovat systém sociálního státu a začal hrát aktivní roli při kontrolování ekonomiky tak, aby hospodářský růst a masová spotřeba byly dlouhodobě udržitelné [Lipietz 1992a]. Termín „fordismus“ se v debatě kolem fordismu a postfordismu používá volně k označení hospodářského a společenského systému, který se vytvořil ve Spojených státech před a v západní Evropě a Japonsku po druhé světové válce, a který se začal rozpadat koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let našeho století.

Krise fordismu začala ve druhé polovině šedesátých let, kdy přírůstky produktivity v průmyslu začaly ve vyspělých kapitalistických státech klesat, zatímco růst reálných mezd pokračoval. Zároveň začala růst cena fixního kapitálu ve vztahu k celkové pracovní síle. Výsledkem byl pokles míry zisku. Klesající produktivita nutila podniky snižovat reálné mzdy zaměstnanců, což vedlo k odvětvové a postupně i všeobecné krizi spotřeby a poptávky. Krize fordismu byla krizí pracovního procesu, která vedla ke krizi ziskovosti [Lipietz 1992a, 1992b]. Druhým důvodem pro krizi fordismu v USA a západní Evropě byla internacionalizace výroby a rostoucí konkurence ze strany nově industrializovaných zemí a zejména Japonska [viz např. Pinder 1990].

Krise fordismu vedla podle některých autorů k formování nového systému kapitalistické akumulace a celkového kapitalistického systému označovaného za *postfordismus* (nebo také neofordismus). Postfordismus je charakterizován automatizovanou kontrolou výroby, která vede ke zvyšování flexibility výroby, její reorganizaci (formování semiautonomních pracovních týmů), snižováním požadavků na dovednosti dělníků, centralizací výroby a geografickou decentralizací výrobních jednotek (produkce výrobních součástek a kompletace hotových výrobků v rozdílných lokalitách) [Aglietta 1987]. Postfordismus je ale zároveň spojován s decentralizací pravomocí ve výrobě od řídicích pracovníků směrem k dělníkům, což zvyšuje kvalifikační nároky, a celkovou reorganizací integrovaných korporací do systému firem [Bernard 1994]. Tyto ekonomické změny byly doprovázeny změnami spotřebního chování, fragmentací spotřebního trhu, ekonomickou polarizací společnosti, politickými změnami (růst konzervatismu), stagnací reálných příjmů, kulturními změnami (postmodernismus) a celkovou transformací kapitalistické společnosti ve vyspělých zemích.

Období po roce 1973 (nebo po začátku hospodářské krize) je v debatě o fordismu a postfordismu obecně označováno za postfordismus. Interpretace těchto změn, celkového vývoje a charakterizace nově se formujícího systému se značně liší. Následující část se proto pokusí stručně přiblížit některé z hlavních interpretací pramenících z rozdílných teorií strukturálních změn a rozvoje kapitalistického systému především v posledních několika desetiletích. Soustředíme se zde na čtyři interpretace: schumpeterianismus a neoschumpeterianismus, flexibilní specializaci, regulační teorii a západní marxismus. Klíčová témata v této debatě zahrnují diskuse o roli technologie, státu, trhu a třídního boje při současné transformaci kapitalismu.

Schumpeteriánská a neoschumpeteriánská perspektiva

Tato perspektiva zdůrazňuje důležitost dlouhodobých hospodářských cyklů a je založena na původní práci J. A. Schumpetera [1939], který použil Kondratěvovu myšlenku dlouhodobých cyklů k vysvětlení kapitalistického vývoje. Podle Schumpetera je dlouhodobý rozvoj kapitalistického hospodářství charakterizován cykly zrychleného a pomalého růstu dlouhými přibližně 55 let [Elam 1990, Dunford 1990, Benko a Dunford 1991, Freeman 1987]. Schumpeter popsal tři takové dlouhodobé cykly: cyklus průmyslové revoluce

(1787-1842), buržoazní cyklus nebo také cyklus železnice (1843-1897) a neomerkantilistický cyklus (1898-).

Původní Schumpeterovy myšlenky byly přepracovány a dále rozvinuty do tzv. neoschumpeteriánské perspektivy. Tato perspektiva zdůrazňuje důležitost, kterou hraje technologie pro kapitalistický rozvoj a technologické revoluce založené na souborech inovací umožňujících rychlý nárůst produktivity v průmyslu [Elam 1990]. Neoschumpeteriáni zdůrazňují důležitost institucionálních opatření, která nazývají „techno-ekonomická paradigmat“, na podporu uvedení a šíření nové technologie a nových ekonomických postupů. Jestliže nové techno-ekonomické paradigma a existující institucionální prostředí do sebe „nezapadají“, výsledkem je pomalé šíření se nových technologií a jejich nerovnoměrný rozvoj [Dunford 1990].

Podle neoschumpeteriánů bylo období poválečného hospodářského růstu spojeno s fází růstu čtvrtého Kondratěvova cyklu (fáze A), období krizí a stagnace sedmdesátých a osmdesátých let souviselo s fází poklesu čtvrtého Kondratěvova cyklu (fáze B). Na základě tohoto pohledu je současné období obdobím začátku pátého Kondratěvova cyklu [Dunford 1990, Dicken 1992]. Každý z Kondratěvových cyklů zrychleného růstu je spojený s rychlým kapitalistickým rozvojem, šířením inovací, expanzí nových průmyslových odvětví a technologickým rozvojem [Benko a Dunford 1991]. Tak například poválečný Kondratěvův cyklus rozvoje byl založen na rozvoji průmyslových odvětví elektroniky, syntetických materiálů, petrochemie, agrochemie, farmacie a kompozitních materiálů. Pátý Kondratěvův cyklus bude pravděpodobně založený na rychlém rozvoji informačních technologií [Dicken 1992].

Mnozí autoři považují Schumpeterův pohled na rozvoj kapitalismu spolu s marxismem za jednu ze základů klasické tradice politické ekonomie, a to především pro jejich propracovaný myšlenkový systém nezbytný pro pochopení rozvoje kapitalistického výrobního způsobu. V tomto směru žádná z moderních alternativ politické ekonomie snažící se nahradit tyto dva myšlenkové proudy nebyla doposud úspěšná [Walker 1995]. Neoschumpeteriánská perspektiva reprezentuje bezpochyby zajímavý a dobře informovaný pohled do podstaty rozvoje kapitalistické společnosti a současné transformace kapitalismu. Je však problematická svou náchylností k technologickému determinismu a redukcionismu. Technologie je chápána jako důležitější faktor rozvoje než hospodářské a společenské síly [Elam 1990]. Já se domnívám, že technologie je velice důležitá při současné restrukturalizaci kapitalismu. Je jí však nutné chápat jako společenský proces a jako takovou podřízenou lidskému faktoru. Z tohoto důvodu, technologie sama o sobě a technologická změna jako taková nemohou být základem jakéhokoliv teoretického přístupu, který se pokouší vysvětlit podstatu společensko-hospodářského rozvoje. Společnost a společenská změna musí být místo toho základem analýzy současné transformace kapitalismu a takto založená teoretická perspektiva musí v sobě zahrnovat i otázku technologické změny.

Flexibilní specializace

Piore a Sabel [1984] popsali úspěšnou strategii k překonání průmyslové krize na podnikové úrovni, kterou nazvali flexibilní specializace. Jsou přesvědčeni, že zdrojem hospodářských těžkostí po roce 1973 byla a je špatná organizace výroby. Masová výroba standardizovaného zboží typická pro fordismus je založena na rozdělení výroby do jednoduchých úkonů, které mohou být úspěšně vykonávány nekvalifikovanou pracovní silou. Takový systém se rozvinul a rozšířil v USA, kde obrovský vnitřní trh umožnil

produkcí velkých sérií standardizovaných spotřebních výrobků. Rostoucí mezinárodní konkurence a nasycení vnitřního trhu však vedly ke klesající ziskovosti takové výroby a následné hospodářské krizi sedmdesátých let našeho století.

Flexibilní specializace je svými proponenty považována za nový ekonomický režim a technologické paradigma. Stručně může být charakterizována jako výroba specializovaných výrobků s použitím flexibilních strojů a kvalifikované pracovní síly na rozdíl od masové produkce standardizovaných výrobků s využitím jednoúčelových strojů a nekvalifikované pracovní síly [viz např. Hirst a Zeitlin 1988]. Flexibilní specializace se považuje za strategii permanentní inovace a přizpůsobování se neustálým změnám na trhu, spíše než snahou tyto změny určovat nebo kontrolovat. Dělníci ve výrobě musí být natolik kvalifikovaní, aby byli schopni přecházet z jednoho pracovního zařazení do druhého a mohli spolupracovat s řídicími výrobními pracovníky na řešení výrobních nedostatků. Taková strategie výroby však vyžaduje vytvoření průmyslového společenství, s pomocí politických postupů a nástrojů, které omezuje formy konkurence na ty podporující inovaci [Piore a Sabel 1984]. Flexibilní specializace je tak založena na podstatné reorganizaci výrobního procesu do té doby vycházejícího do značné míry z principů taylorismu. Dělníci získávají větší zodpovědnost a stávají se spíše manažery než stroji. Role státu je omezena na vytváření co nejlepších podmínek pro výrobu a stát by se měl podle zastánců flexibilní specializace maximálně soustředit na podporu hospodářského rozvoje a ne se pouze věnovat poskytování sociálních dávek [Sabel 1989].

Myšlenka flexibilní specializace jako nového ekonomického režimu a technologického paradigmatu je do značné míry spojena s úspěšným rozvojem textilního, oděvního a obuvního průmyslu v tzv. Třetí Itálii (oblast Emilia-Romagna). Úspěch těchto odvětví je založen na malých podnicích s méně než dvaceti zaměstnanci, které jsou schopny rychle měnit výrobu a tak rychle reagovat na změny poptávky, módy a vrtkavosti trhu. Dalším faktorem úspěchu jsou nízké operační náklady vyplývající z odborově neorganizované pracovní síly (odborová organizovanost je obtížná v malých podnicích), zaměstnávání na částečný úvazek (zaměstnavatel nemusí poskytovat žádné výhody, jako je lékařské pojištění, příspěvky na důchod apod.) a využití subdodavatelů. Sabel hovoří o těchto praktických zcela otevřeně:

Mnohé nové podniky ve Třetí Itálii byly založeny na začátku sedmdesátých let s jasným cílem vyvarovat se rostoucí síle dělnických odborů ve velkých továrnách. Mnohé z nových podniků podváděly na daních, odmítaly platit sociální dávky a pojištění, zavedly dlouhou pracovní dobu, používaly toxické materiály zdraví nebezpečnými způsoby a vyplácely podprůměrné mzdy. [Sabel 1989: 24]

Zdá se proto, že tento nový ekonomický režim byl úspěšný především díky zvýšenému vykořisťování dělníků [viz také Murray 1983]. Proponenti flexibilní specializace tvrdí, že tento přístup je „obecným teoretickým přístupem k analýze průmyslové změny“, která závisí na „důvěře a spolupráci“ mezi ekonomickými subjekty – mezi dělníky a řízením a mezi firmami a jejich subdodavateli [Hirst a Zeitlin 1990: 5].

Flexibilní specializace jako teoretická perspektiva transformace kapitalismu je odvozena z několika detailních případových studií (některých založených na pochybných datech a důkazech – viz [Murray 1987]) a opomíjí fakt, že flexibilní specializace se rozvinula (1) pouze v několika málo oblastech, jako je např. Třetí Itálie, (2) za specifických podmínek, jako byla tradice řemeslné výroby v malých produkčních jednotkách ve Třetí Itálii, a (3) jenom v určitých průmyslových odvětvích, jako byl textilní a oděvní průmysl

ve Třetí Itálii nebo elektronika a počítačové mikroprocesory v jiných oblastech. Flexibilní specializace je kritizována pro svoje deterministické chápání trhu, ahistorickou povahu, elitářský politický kontext a další nedostatky [Elam 1990, Curry 1993, Walker 1995].

Já se nedomnívám, že flexibilní specializace je obecnou teoretickou koncepcí použitelnou k analýze průmyslové změny, ale že to je spíše výrobní strategie, jejímž účelem je překonání krize přizpůsobením se trhu a podnícením poptávky. Flexibilní specializace není soudržnou teoretickou soustavou. Zajímá se pouze o úspěšné případy zavedení flexibilní specializace a mlčí o neúspěších, stejně jako o intenzivním vykořisťování pracovní síly, které sebou tato výrobní strategie přináší. Jako taková, flexibilní specializace představuje velice omezenou perspektivu současné transformace kapitalismu, zdaleka nevysvětluje procesy sociálně ekonomického rozvoje a ani se nepokouší vysvětlit historii rozvoje kapitalistické společnosti.

Regulační teorie

Regulační teorie převzala a dále rozvinula některé původní myšlenky A. Gramsciho včetně termínu a pojmu fordismu. Stejně jako Gramsci, se regulační teorie pokouší přistupovat ke studiu společnosti v její komplexní podobě a mnozí zastánci regulační teorie se proto domnívají, že je velice užitečnou teoretickou perspektivou umožňující lepší pochopení komplexních procesů politické a ekonomické restrukturalizace současného kapitalismu [viz např. Tickell a Peck 1992].

Regulační teorie není ustáleným a sjednoceným teoretickým systémem, ale spíše pokračujícím výzkumným programem, který v sobě zahrnuje rozdílné přístupy. Jessop [1990] rozeznává sedm takových přístupů v rámci regulační teorie, které spolu sdílejí čtyři společné vlastnosti: (1) používají ontologii a epistemologii vědeckého realismu; (2) uplatňují metodu „návaznosti“ při budování teorií regulace; (3) vycházejí z marxistické tradice historického materialismu; a (4) soustřeďují se na studium procesů změn reprodukce kapitalistického výrobního způsobu a společenských vztahů.

Dva centrální pojmy rozvinuté regulační teorií zahrnují režim akumulace a způsob regulace. Další důležité pojmy, se kterými regulační teorie operuje, zahrnují model (paradigma) industrializace, hegemonickou strukturu, model růstu a model rozvoje [viz např. Lipietz 1987, 1992a, 1992b; Dunford 1990; Leborgne a Lipietz 1991; Benko a Dunford 1991; Brenner a Glick 1991]. *Režim akumulace* popisuje dlouhodobou stabilizaci alokace společenské produkce mezi spotřebou a akumulací [Lipietz 1987]. Jinými slovy, režim akumulace představuje určitou konfiguraci hospodářského systému, která je relativně stabilní, avšak historicky časově omezená. Režim akumulace je založen na systému výroby a podmínkách, za kterých jsou výsledky výroby společensky spotřebovány. *Způsob regulace* je soubor vnitřních pravidel a společenských postupů, které včleňují společenské prvky do chování jednotlivců [Lipietz 1987]. Způsob regulace v sobě zahrnuje veškeré institucionální mechanismy, které přizpůsobují protichůdné a konfliktní chování jednotlivců kolektivním principům režimu akumulace [Lipietz 1992a] a které udržují rovnováhu a stabilitu režimu akumulace po určité období.

Zastánci regulační školy používají výše popsané pojmy k popisu rozdílných historických fází rozvoje kapitalismu. Rozeznávají dva základní režimy akumulace – extenzivní a intenzivní – a dva základní způsoby regulace – konkurenční a monopolní. Kombinace způsobu regulace a režimu akumulace charakterizuje patřičný *model rozvoje*.

Tak například poválečný model rozvoje zvaný fordismus byl kombinací monopolního způsobu regulace a intenzivního režimu akumulace.

Model rozvoje je charakterizován příslušným *modelem pracovního procesu* (také nazývaným technologické paradigma nebo model industrializace), který v podstatě popisuje obecné principy řídicí pracovní proces [Lipietz 1992a]. Model rozvoje je základem *všeobecného kompromisu* mezi rozdílnými společenskými skupinami. Neschopnost elity a společenských skupin nabídnout model rozvoje a všeobecný kompromis akceptovatelný celou společností vede k situaci označované za *krizi hegemonie* [Lipietz 1992a]. Krize hegemonie čerpá z původního chápání pojmu hegemonie Gramscim, který ji charakterizoval jako způsob, kterým vládnoucí třída (buržoazie v Gramsciho pracích) nastoluje a udržuje svoji vládu [viz Gramsci 1971].

Interpretace současné transformace kapitalismu (období postfordismu) zastánci regulační školy může být stručně charakterizována následujícím způsobem: Vyspělé kapitalistické státy se nacházejí v situaci, kdy starý fordistický všeobecný kompromis založený na fordistickém modelu rozvoje je v rozkladu a zároveň se nový model rozvoje ještě plně nerozvinul. Pokusy tzv. liberálního produktivismu nahradit rozvojový model fordismu byly do značné míry neúspěšné a nevyústily v existenci nového všeobecného kompromisu. Na místo toho, liberální produktivismus, který spoléhá na deregulaci, volný obchod a technologické změny, vedl k intenzivní společenské polarizaci, nepřekonal krizi fordistického modelu pracovního procesu, vedl k znovuobjevení se krizí z nadprodukce a ekonomické nestability, jeho metody zahraničního obchodu vedly k dezorganizaci a snížení počtu regulačních mechanismů, které vyústily v rostoucí obchodní deficity a dluhy mnoha zemí a následně k celkovému mezinárodnímu „zmatku“ [viz např. Lipietz 1992a]. Lipietz [1992a: 61] se domnívá, že k tomu, aby byly současné „zmatek“ a krize překonány, je nutné vybudovat nový všeobecný kompromis, který by se stal základem nového modelu rozvoje. Nejdůležitější změna by měla spočívat v transformaci vztahů ve sféře pracovního procesu založené na opuštění principů taylorismu, který je, podle Lipietze [1992a], jedním z hlavních důvodů současných problémů.

Regulační škola byla kritizována mnohými oponenty [viz např. Hirst a Zeitlin 1990; Jessop 1990; Brenner a Glick 1991; Clarke 1988, 1990; McDowell 1991; Walker 1995] a tato kritika je rozvinuta v následující části. Regulační teorii je především vytýkána neschopnost uspokojivě vysvětlit akumulaci krizi a hospodářský růst. Přesto se domnívám, že představuje velice užitečnou obecnou teoretickou perspektivu, která nám umožňuje lépe pochopit procesy kapitalistického rozvoje a je ucelenějším politicko-ekonomickým systémem myšlení ve srovnání s neoschumpeteriánskou perspektivou a flexibilní specializací.

Marxistické přístupy

V této části použijeme marxistickou kritiku regulační teorie ke stručnému objasnění marxistické perspektivy na současnou transformaci kapitalismu a debaty kolem fordismu a postfordismu. Západní marxisté odmítají všechny tři myšlenkové proudy, které jsme zatím popsali: neoschumpeterianismus, flexibilní specializaci a regulační teorii. Podle názoru marxistických sociologů je model postfordismu pouze snůškou povrchních poznatků o současné kapitalistické společnosti bez řádné rigorózní teoretické perspektivy [viz Clarke 1988, 1990].

Otázka třídního boje je základem marxistické analýzy kapitalistického státu a současné restrukturalizace kapitalistického systému [viz např. Bonefeld 1987, 1993a, 1993b; Holloway 1988; Clarke 1990]. Pro marxisty není „na současné restrukturalizaci nic postfordistického“ a „krize fordismu není nic nového, ale pouze nejnovější manifestací permanentní krize kapitalismu“ [Clarke 1990: 98]. Krize fordismu je krizí ziskovosti a zintenzivněné mezinárodní konkurence a ne krizí způsobu regulace. Hlavním zdrojem nedostatečné pružnosti fordistické výroby, která bránila a zpomalovala jeho restrukturalizaci, byl odpor dělníků a ne povaha výrobní technologie. Marxisté odmítají myšlenku fordismu jako všeobecného kompromisu, protože se domnívají, že fordismus nebyl o nic úspěšnější ve snahách zajistit prosperitu a harmonii ve společnosti než všechny předchozí verze kapitalistického systému. Marxisté zároveň odmítají neoliberalní strategie jako trvalé řešení současné krize kapitalismu [Clarke 1990].

Marxisté přiznávají důležitost regulační teorie pro západní levici, protože představuje mnohem rafinovanější analýzu nadměrné akumulace a nerovnoměrného rozvoje kapitálu ve srovnání s předchozími mechanickými marxistickými přístupy k chápání krize sedmdesátých let. Zároveň však zpochybňují periodizaci kapitalistického rozvoje, kterou zavedla regulační teorie, a to především její dělení režimu akumulace na extenzivní a intenzivní. Regulační teorie podle marxistů přeceňuje stabilitu a trvání fordismu a jeho přispění k poválečnému hospodářskému růstu. Stejně tak přeceňuje vliv masové spotřeby a podceňuje roli vojenských výdajů, spotřebních úvěrů a neproduktivních kapitálových výdajů. Marxisté se domnívají, že hnací silou poválečné akumulace nebyla masová spotřeba, ale kapitálové zisky [Clarke 1988, Foster 1988].

Základní slabinou regulační teorie je podle marxistů to, že v jejím podání je regulace společenských vztahů podřízena výrobě neboli funkčním požadavkům rozšířené reprodukce kapitálu. Z tohoto důvodu je regulační teorie funkcionalistická a jako taková neschopná rozvinout marxistickou kritiku politické ekonomie a sociologickou kritiku ekonomie. Zdrojem tohoto základního nedostatku je nedostatečně rozvinutá analýza nadměrné akumulace regulační teorií. Nadměrná akumulace a nedostatečná úroveň spotřeby nejsou opačné strany jedné mince, a proto samotné rozšíření trhu nemůže vyřešit akumulaci krizi [Bonefeld 1987, Clarke 1988; viz také Harvey 1989 k nadměrné akumulaci].

Marxisté navrhují, že správnějším přístupem k pochopení regulace kapitalistického hospodářství je studovat institucionální formy jako formy třídních vztahů. Způsoby regulace pak mohou být lépe chápány jako institucionální formy třídního boje a krizi způsobů regulace je lépe koncipovat jako krizi forem kapitalistické nadvlády než krizi nerovnováhy mezi způsobem regulace a režimem akumulace. Stát proto nemůže řešit a ani neřeší rozpory kapitálu, ale reprodukuje je politickou cestou. Z tohoto důvodu marxisté považují centralitu státu v regulační teorii za chybnou [Clarke 1988]. Současné období je podle marxistů spojeno s útoky proti organizované dělnické třídě a pokusy o její fragmentaci ve vyspělých kapitalistických státech. Nové výrobní postupy jsou založeny na intenzifikaci práce a vykořisťování, a proto nadměrná akumulace kapitálu povede k růstu třídního boje, který zvýší politické napětí jak v jednotlivých zemích, tak na mezinárodní úrovni.

Marxistické názory na současné změny kapitalistického systému a příspěvek k debatě o fordismu a postfordismu jsou důležité, stejně jako jejich konstruktivní kritika regulační teorie. Přesto se nedomnívám, že soustředění se na třídní boj je dostatečné

k vysvětlení komplexní povahy kapitalistické restrukturalizace. Také tvrzení, že regulační teorie podřizuje třídní boj objektivním zákonům kapitalistického vývoje [Holloway 1988] nebo že ho zcela ignoruje, je problematické. Spíše se domnívám, že v tomto směru jsou si perspektivy marxistů a regulační teorie celkem blízké. Zastánci regulační teorie tvrdí, že podřízenost dělníků řídicím pracovníkům a strojům byla hlavním zdrojem problémů fordismu a důvodem, proč zkolaboval. Transformace vztahů na pracovišti je proto základem alternativního kompromisu, který regulační škola navrhuje [viz Lipietz 1992a].

Fordismus/postfordismus a transformace ve střední a východní Evropě

Důležitou otázkou je, zdali tyto teoretické přístupy mají co říci k současnému přechodu od socialismu ke kapitalismu ve střední a východní Evropě (dále jen SVE). V tomto směru je nutné přiznat, že ze čtyř teoretických koncepcí, které jsou tématem tohoto článku, západní marxisté a v daleko menší míře zastánci regulační teorie rozvinuli zatím nejzajímavější a nejúplnější rozbor transformace ve SVE. Je samozřejmé, že i mezi marxisty existují velice rozdílné názory na tuto transformaci a někteří neomarxisté ji dokonce považují pouze za jednoduchý a jednosměrný přechod od státního k soukromému kapitalismu [viz Resnick a Wolff 1993, 1994]. Rád bych se zde stručně zmínil o třech analýzách reprezentovaných pracemi sociologů Michaela Burawoye, Simona Clarkeho a ekonoma Elmara Altvatera.

Marxistické přístupy

Základním tvrzením Burawoye je, že ekonomická transformace ve SVE nutně nevede k vybudování moderního kapitalistického ekonomického systému. Burawoyův teoretický přístup je založen na podrobných studiích pracovního procesu, výrobních vztahů a výrobní politiky jak v kapitalistických, tak bývalých socialistických systémech (zejména v Rusku a Maďarsku) [viz Burawoy 1985; Burawoy a Krotov 1993]. Burawoy se domnívá, že západní a stejně tak domácí analýzy transformace ve SVE se příliš soustřeďují na změnu politických podmínek a do značné míry ignorují systém hospodářských vztahů zděděný po centrálním plánování, jeho schopnost reprodukovat se a úspěšně čelit transformaci. Politická transformace směrem k liberální demokracii v Rusku vede podle Burawoye k oslabení státu do takové míry, že je neschopen transformovat existující ekonomický systém [Burawoy a Krotov 1992]. Socialistické způsoby a organizace výroby pokračují v nezměněné míře na pracovišti uvnitř jednotlivých podniků, zatímco centrální plánování je nahrazeno primitivním tržním systémem. Tak například změny, ke kterým došlo v Rusku po rozkladu centrálního plánování, pouze posílily monopoly vytvořené za socialismu a zároveň vedly k nebývalému vzrůstu obchodní činnosti. Ekonomie, ve které mají peníze pouze omezenou hodnotu díky vysoké míře inflace, si do značné míry uchovává svůj nedostatkový charakter a výměnný obchod mezi podniky vzrůstá. Vedení jednotlivých podniků tápe bez centrálního plánu a dělníci za této situace ještě výrazněji kontrolují proces výroby než za socialismu. Výsledkem je anarchie jak uvnitř podniků, tak na trhu a systém, který se nepohybuje směrem k modernímu typu kapitalismu, ale spíše k „obchodnímu kapitalismu“, ve kterém je výroba podřízena obchodu. Průmyslové podniky maximalizují zisky prostřednictvím obchodní výměny a ne prostřednictvím růstu i zlepšováním výroby [Burawoy a Krotov 1992].

Některé ze symptomů obchodního kapitalismu byly pozorovány i v České republice a to zejména před velkou privatizací. Šulc [1993: 326] popsal tuto situaci jako předprivatizační agónii, při které průmyslové závody nepodnikaly podstatné kroky ke své

restrukturalizaci, neměnily staré výrobní postupy a organizaci práce před privatizací a vedení podniků se snažilo maximalizovat zisky, bez ohledu na náklady, rozprodáváním částí podniků a zvyšováním zadluženosti. Závody udržovaly úroveň zaměstnanosti a zvyšovaly platy bez ohledu na produktivitu práce a takto se pokoušely maximalizovat vstupy a minimalizovat výstupy, což bylo typické pro chování socialistických podniků. Výsledkem byly minimální změny výroby. Přesto se na rozdíl od Burawoye nedomnívám, že obchodní kapitalismus je konečným stadiem přechodu od socialismu ke kapitalismu v podmínkách střední Evropy. Spíše chápu obchodní kapitalismus jako přechodné období na začátku transformace, které už v České republice do značné míry pominulo.

Na rozdíl od Burawoye, Clarke [1992, 1993; Clarke et al. 1994] analyzuje transformaci v Rusku z hlediska třídních vztahů a třídního boje. Podle jeho názoru je transformace ke kapitalismu nemožná bez transformace společenských výrobních vztahů, které se však nezměnily, přestože došlo k rozkladu politických a ideologických forem starého systému. Jeho základní tvrzení spočívá v tom, že v Rusku nedochází k transformaci ke kapitalismu založené na transformaci společenských výrobních vztahů, ale k pouhé restrukturalizaci sovětského systému zdola, která podřizuje kapitál a komodity reprodukci existujících společenských výrobních vztahů [Clarke 1992]. Důležitým závěrem jak Burawoye, tak Clarkeho je, že současná transformace ve SVE je mnohem komplikovanější, komplexnější a dlouhodobější proces, než liberální transformační strategie předpokládaly. Clarke a Burawoy také poukazují na skutečnost, že transformace ke kapitalismu nepředstavuje jednoznačný předěl od socialistické minulosti, ale spíše vede k prolínání starého systému s novým.

Regulační teorie a socialistický systém

Někteří přívrženci regulační teorie se ji pokusili aplikovat na socialistický systém ve SVE a jeho přechod ke kapitalismu. V naprosté většině případů se však zatím jedná o povrchní přenášení myšlenek z regulační školy do podmínek socialistického systému a jeho transformace bez jejich hlubší analýzy. Jedním z tvrzení regulační teorie je, že socialističtí plánovači se pokoušeli napodobit ekonomický rozvoj vyspělých kapitalistických zemí, především co se týče režimu akumulace a modelu pracovního procesu, zatímco způsob regulace ekonomiky byl změněn směrem k centrálnímu plánování. Zavedení centrálního plánování mělo vést k lepší organizaci celé společnosti a nahradit tak často chaotický a nepředvídatelný trh [Lipietz 1994]. Tento směr rozvoje byl především patrný v porevolučním Rusku, které se plánovaně soustředilo na rozvoj extenzivního režimu akumulace (socialistická industrializace) a zavádění taylorismu jako systému organizace výroby.

Není proto překvapivé, že mnozí přívrženci regulační teorie chápali socialistický model rozvoje jako alternativu kapitalistického modelu rozvoje. „Stalinismus“ [Lipietz 1992a: 5, 1992b: 311; Kaldor 1990] se svým „železným modelem rozvoje“ [Lipietz 1994: 18] byl považován za alternativu ke kapitalistickému fordismu [Lipietz 1992a, 1992b] nebo atlanticismu [Kaldor 1990]. Zbývající dvě alternativy fordismu zahrnovaly fašismus se státní organizací společenské poptávky a sociální demokracii založenou na kompromisu mezi dělníky a managementem [Lipietz 1992a, 1992b]. Murray [1989: 41, 1992: 199 a 214-215] dokonce hovoří o „sovětském fordismu“ jako extrémní formě fordistických výrobních postupů původně založeném na vybudování obrovských továren na masovou výrobu v Sovětském svazu ve dvacátých a třicátých letech s použitím západní technologie.

Tato přirovnání jsou však velice povrchní a zjevně učiněná bez hlubšího zkoumání socialistického systému.

Světlou výjimkou je kniha Elmara Altvatera [1993], která je pokusem o regulační analýzu socialistického systému, který Altvater nazývá „reálně existující socialismus“. Altvater se domnívá, že největší chybou reálně existujícího socialismu byly jeho snahy sledovat stejnou cestu ekonomického rozvoje jako vyspělé kapitalistické země. Pouze způsob regulace byl změněn na politický systém jedné strany a centrální plánování. Nepružnost tohoto způsobu regulace byla hlavním důvodem, proč bývalé socialistické státy neuspěly při pokusech restrukturalizovat extenzivní model rozvoje do intenzivní formy poté, co byly zdroje extenzivního rozvoje v šedesátých letech vyčerpány. Altvater došel k závěru, že reálně existující socialismus byl v podstatě „polovičním fordismem“ [1993: 31-32], který úspěšně dosáhl racionalizace a plánování v průmyslu, ale nedosáhl masové výroby a z toho důvodu ani spotřeby spotřebního zboží. Situace byla rozdílná na Západě, kde modernizace způsobu regulace byla úspěšnější poté, co se fordismus rozložil koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let.

V kapitalistickém systému je ekonomika prvořadá a politika druhořadá a z toho důvodu i ekonomický úspěch i neúspěch jsou posuzovány spíše jako osobní zodpovědnost každého jedince než vlády, vládnoucí strany, i celkového systému. Tržní hospodářství kombinované s demokracií je navíc relativně pružné a schopné reformy, vyžaduje-li si to změněná hospodářská a sociální situace. Opačná situace však panovala v socialistických státech: politika dominovala nad hospodářstvím a ekonomičtí agenti se museli chovat podle pravidel připravených centrálně plánovaným systémem. Druhým zásadním problémem socialismu bylo to, že reforma centrálního plánování byla téměř nemožná bez podkopání samotné podstaty politického systému. Z tohoto důvodu se každá hospodářská krize snadno změnila v krizi politickou a následně v krizi celého systému [Altvater 1993]. Podle této interpretace byl skutečný kolaps socialismu do velké míry legitimační krizí socialistického systému a vlád jednotlivých socialistických zemí.

Ačkoliv Altvater připravil prozatím nejfundovanější regulační analýzu státního socialismu, jeho rozbor postrádá konkrétní analýzu transformace ze socialismu do kapitalismu ve SVE. Jedním ze zjevných nedostatků jeho analýzy je, že se soustřeďuje na vztahy mezi politikou a ekonomikou a zanedbává ostatní důležité okruhy otázek ze sociální a kulturní sféry.

Závěr

Stručný rozbor čtyř západních přístupů k analýze změn kapitalistického systému posledních více než dvou desetiletí ukazuje, že ačkoliv mezi nimi více méně existuje shoda v tom, že současný kapitalistický systém prochází důležitými změnami a že se kapitalismus osmdesátých a devadesátých let podstatně liší od kapitalismu padesátých a šedesátých let, jejich názory na důvody těchto změn se podstatně liší. Schumpeteriáni a neoschumpeteriáni zdůrazňují důležitost technologických inovací a změn. Flexibilní specializace se soustřeďuje na zavádění nových flexibilních technologií a pracovních postupů, které mají eventuálně nahradit masovou výrobu spotřebního zboží spojenou s fordismem. Regulační teorie spojuje současnou transformaci kapitalismu s rozkladem fordismu jako modelu rozvoje a všeobecného kompromisu. Zdrojem krize je podle regulační školy krize modelu pracovního procesu založeného na taylorismu a krize regulace kapitalismu. Západní marxisté chápou současnou transformaci kapitalismu ne jako přechod z fordismu do postfordismu, ale pouze jako pokračující krizi kapitalismu.

Všechny čtyři přístupy jsou kritizovány pro závažné nedostatky. Neoschumpeterianismus je náchylný k technologickému determinismu, flexibilní specializace je kritizována pro svoji ahistorickou povahu a tržní determinismus, regulační teorie nedokáže uspokojivě vysvětlit problém nadměrné akumulace a její historická perspektiva je zpochybňována, západní marxismus do značné míry redukuje transformaci kapitalismu na problém třídního boje.

Teoretická analýza současné transformace ve SVE nebyla těmito přístupy dostatečně rozvinuta. Jedinou výjimkou jsou západní marxisté a jejich rozbor transformace v Rusku. Ukázali jsme si však, že jejich výsledky nejsou vždy aplikovatelné v rozdílných historických a ekonomicko-společenských podmínkách jednotlivých bývalých socialistických států. Důležitým závěrem je proto poznání, že ani jeden z popsaných myšlenkových systémů uspokojivě nevysvětluje zdroje a podstatu současných komplexních ekonomických, politických a společenských změn jak ve vyspělých kapitalistických zemích, tak ve střední a východní Evropě.

PETR PAVLÍNEK vystudoval geografii na Karlově Univerzitě (RNDr. 1986) a na University of Kentucky (Ph.D. 1995). V současné době přednáší globální politickou ekonomii, politickou, ekonomickou a regionální geografii na University of Nebraska v Omaze, USA. Publikoval v České republice, Německu, Nizozemí, Velké Británii a ve Spojených státech.

Literatura

- Aglietta, Michel 1987. *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: Verso.
- Agnew, John, Stuart Corbridge 1994. *Mastering Space: Hegemony, territory and international political economy*. London and New York: Routledge.
- Altvater, Elmar 1993. *The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of 'Actually Existing Socialism'*. London: Verso.
- Benko, Georges, Mick Dunford 1991. „Structural change and the spatial organization of the productive system: an introduction.“ Pp. 3-23 in *Industrial change and regional development: the transformation of new industrial spaces*, ed. by G. Benko and M. Dunford. London and New York: Belhaven Press.
- Bernard, Mitchell 1994. „Post-Fordism, Transnational Production, and the Changing Global Political Economy.“ Pp. 216-229 in *Political Economy and the Changing Global Order*, ed. by R. Stubbs and Geoffrey R. D. Underhill. New York: St. Martin's Press.
- Bluestone, Barry, Bennet Harrison 1982. *The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books.
- Bonefeld, Werner 1987. „Reformulation of state theory.“ *Capital & Class*, No. 33: 96-127.
- Bonefeld, Werner 1993a. „Crisis of Theory: Bob Jessop's Theory of Capitalist Reproduction.“ *Capital & Class*, No. 50: 25-46.
- Bonefeld, Werner 1993b. „Some notes on the Theory of the Capitalist State.“ *Capital & Class*, No. 49: 112-127.
- Brenner, Robert, Mark Glick 1991. „The Regulation Approach: Theory and History.“ *New Left Review*, No. 188: 45-119.
- Burawoy, Michael 1985. *The Politics of Production*. London and New York: Verso.
- Burawoy, Michael, Pavel Krotov 1992. „The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wool Industry.“ *American Sociological Review* 57: 16-38.

- Burawoy, Michael, Pavel Krotov 1993. „The Economic Basis of Russia’s Political Crisis.“ *New Left Review*, No. 198: 49-69.
- Clarke, Simon 1988. „Overaccumulation, class struggle and the regulation approach.“ *Capital & Class*, No. 86: 59-92.
- Clarke, Simon 1990. „The Crisis of Fordism or the Crisis of Social-Democracy?“ *Telos*, No. 83: 71-98.
- Clarke, Simon 1992. „Privatization and the Development of Capitalism in Russia.“ *New Left Review*, No. 196: 3-27.
- Clarke, Simon 1993. „The Contradictions of ‚State Socialism‘.“ Pp. 5-29 in *What About the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia*, ed. by S. Clarke, P. Fairbrother, M. Burawoy, and P. Krotov. London and New York: Verso.
- Clarke, Simon, Peter Fairbrother, Vadim Borisov, Petr Bizyukov 1994. „The Privatization of Industrial Enterprises in Russia: Four Case-studies.“ *Europe-Asia Studies* 46: 179-214.
- Cooper, Richard 1991. „National Economic Policy in an Interdependent World Economy.“ Pp. 110-121 in *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, ed. by G. T. Crane and A. Amawi. Oxford: Oxford University Press.
- Curry, James 1993. „The Flexibility Fetish: A Review Essay on Flexible Specialization.“ *Capital & Class*, No. 50: 99-125.
- Dicken, Peter 1992. *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*. 2nd ed. New York: The Guilford Press.
- Dunford, Mick 1990. „Theories of regulation.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 8: 297-322.
- Elam, M. J. 1990. „Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions.“ *Economic and Industrial Democracy* 11: 9-37.
- Foster, John B. 1988. „The Fetish of Fordism.“ *Monthly Review* 39: 14-33.
- Freeman, C. 1987. „The Challenge of New Technologies.“ Pp. 123-156 in *Interdependence and Co-operation in Tomorrow’s World*. Paris: OECD.
- Gramsci, Antonio 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio 1988. *An Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*. New York: Schocken Books.
- Harvey, David 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Hirst, Paul, Jonathan Zeitlin 1988. „Introduction.“ Pp. 1-16 in *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*, ed. by P. Hirst and J. Zeitlin. New York: BERG.
- Hirst, Paul, Jonathan Zeitlin 1990. „Flexible Specialization vs. Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications.“ *Birkbeck Public Policy Centre Working Paper*. London: Birkbeck Public Policy Centre.
- Holloway, John 1988. „The Great Bear, post-Fordism and class struggle: A comment on Bonefeld and Jessop.“ *Capital & Class*, No. 36: 93-103.
- Jessop, Bob 1990. „Regulation theories in retrospect and prospect.“ *Economy and Society* 19: 153-216.
- Kaldor, Mary 1990. *The Imaginary War: Understanding the East-West Conflict*. Oxford: Basil Blackwell.
- Leborgne, Daničle, Alain Lipietz 1991. „Two social strategies in the production of new industrial spaces.“ Pp. 27-50 in *Industrial change and regional development: the transformation of new industrial spaces*, ed. by Georges Benko a Mick Dunford. London: Belhaven Press.

- Lash S., J. Urry 1987. *The End of Organised Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lipietz, Alain 1982. „Imperialism or the beast of the apocalypse.“ *Capital and Class*, No. 22: 81-109.
- Lipietz, Alain 1987. *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*. London: Verso.
- Lipietz, Alain 1992a. *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Lipietz, Alain 1992b. „The regulation approach and capitalist crisis: an alternative compromise for the 1990s.“ Pp. 309-334 in *Cities and regions in the new Europe: the global-local interplay and spatial development strategies*, ed. by M. Dunford and G. Kafkalas. London: Belhaven Press.
- Lipietz, Alain 1994. „Capital-Labor Relations at the Dawn of Twenty-First Century.“ Nepublikovaný referát obdržení od autora.
- McDowell, Linda 1991. „Life without farther and Ford: the new gender order of post-Fordism.“ *Trans. Inst. Br. Geogr. N. S.* 16: 400-419.
- Murray, Fergus 1983. „The decentralisation of production – the decline of the mass-collective worker?“ *Capital & Class*, No. 19: 84-95.
- Murray, Fergus 1987. „Flexible specialization in the ‚Third Italy‘.“ *Capital & Class*, No. 33: 84-95.
- Murray, Robin 1989. „Fordism and Post-Fordism.“ Pp. 38-53 in *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*, ed. by Stuart Hall and Martin Jacques. London: Lawrence & Wishart.
- Murray, Robin 1992. „Flexible specialisation and development strategy: The relevance for Eastern Europe.“ Pp. 197-218 in *Regional Development and Contemporary Industrial Response: Extending Flexible Specialisation*, ed. by Huib Ernste and Verena Meier. London: Belhaven Press.
- Pinder, David 1990. „Challenge and change in Western Europe: an overview.“ Pp. 1-16 in *Western Europe: Challenge and Change*, ed. by David Pinder. London: Belhaven Press.
- Piore, Michael, Charles F. Sabel 1984. *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.
- Resnick, Stephen, Richard Wolff 1993. „State Capitalism in the USSR? A High-Stakes Debate.“ *Rethinking Marxism* 6: 46-68.
- Resnick, Stephen, Richard Wolff 1994. „Between State and Private Capitalism: What Was Soviet ‚Socialism‘?“ *Rethinking Marxism* 7: 9-30.
- Rostow, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sabel, Charles F. 1989. „Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies.“ Pp. 17-59 in *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*, ed. by P. Hirst and J. Zeitlin. New York: BERG.
- Schumpeter, Joseph A. 1939. *Business Cycles: A theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.
- Šulc, Zdislav 1993. „K některým teoretickým otázkám transformace.“ *Politická ekonomie* 41: 319-332.
- Tickell, Adam, Jamie A. Peck 1992. „Accumulation, regulation and the geographies of post-Fordism: missing links in regulationist research.“ *Progress in Human Geography* 16: 190-218.
- Walker, Richard A. 1995. „Regulation and Flexible Specialization as Theories of Capitalist Development: Challenges to Marx and Schumpeter?“ Pp. 167-208 in *Spatial Practices: Critical Explorations in Social/Spatial Theory*, ed. by Helen Liggett and David C. Perry. Thousand Oaks: Sage.

Wallerstein, Immanuel 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Weeks, J. 1981. *Capital and Exploitation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Summary

The current transition of capitalism is changing the nature of the capitalist economic and social system. The rapid changes in the nature of capitalist production and accumulation are accompanied with social, political and cultural changes. This global reorganisation of capitalist economic regimes has been interpreted differently by several schools of thought. I critically analyse four different perspectives on the contemporary transition of capitalism: Schumpeterianism and neo-Schumpeterianism, flexible specialisation, regulation theory and Western Marxism.

Using the Gramscian perspective, we can understand Fordism as the system of social organisation including a particular system of production that emerged in the United States in the 1920s and 1930s and was exported to Western Europe and Japan after the Second World War. Fordism was a new stage in the development of capitalism typified by major transformations in the labour processes. Fordism has introduced the system of mass production and mass consumption. The crisis of the Fordist regime that began in the late 1960s is according to some authors resulting in the emergence of a new regime of capitalist accumulation and the overall system called post-Fordism.

Schumpeterian and neo-Schumpeterian perspective stresses the importance of the long waves of economic development and the role of technology in the capitalist development [Elam 1990]. Neo-Schumpeterians emphasise the institutional arrangements necessary to support the introduction and diffusion of new technology and economic practices or what they call „techno-economic paradigms.“ I argue that not technology but society and social change should be in the center of our analysis of the current transition of capitalism and this theoretical perspective must also encompass the question of technological change.

Flexible specialisation is supposed to be a new economic regime and technological paradigm that can be characterised as the manufacture of specialised goods using flexible machinery and skilled labour in contrast to the mass production of standardised goods using special-purpose equipment and unskilled labour [Hirst and Zeitlin 1988]. I demonstrate, however, that flexible specialisation is an extremely narrow view of the current transition of capitalism that does not explain processes of socio-economic development and it also does not provide any perspective on the historical development of the capitalist society.

Regulation theory has perhaps played one of the most important roles in the Fordist/post-Fordist debate because it was this school of thought that has picked up and further developed some of Gramsci's concepts and their conceptualisation including the concept of Fordism. Two central concepts developed by regulation theory include a regime of accumulation and a mode of regulation. Further concepts include a model of industrialisation, a hegemonic structure, a mode of growth and a model of development. These concepts are employed in regulation approaches in order to explain processes of socio-economic development. Although regulation approaches have been extensively criticised by many of their opponents, I think that they provide a very good general conceptual framework for understanding the processes of capitalist growth and crisis that is much broader than either the neo-Schumpeterian or the flexible specialisation perspectives.

Marxists refuse all the above approaches. They argue that model of post-Fordism merely puts together a number of superficial observations of contemporary society without any rigorous theoretical perspective [see Clarke 1988, 1990]. Marxists put the class struggle in the center of their analysis of the capitalist state and the current restructuring of the entire capitalist system. I think that the Marxist arguments in the Fordist/post-Fordist debate are very important and their critique of regulation approaches is vital. I do not think, however, that the principal focus of Marxist approaches on the class struggle is broad enough to account for the complexity of contemporary capitalist restructuring.

Only Western Marxists and the regulation school attempted to approach the transition from state socialism to capitalism in Central and Eastern Europe. The most valuable Marxist approaches include Burawoy's 'transition to merchant capitalism thesis' [Burawoy and Krotov 1992, 1993] and Clarke's [1992, 1993] 'restructuring of state socialism thesis' which provide rich theoretical and conceptual accounts of the collapse and the transition of state socialism. The most important theoretical and conceptual implications of these approaches include their view of the transition as a complex, complicated, uneven and a long term process. Regulationist perspectives on state socialism and its transition to capitalism are underdeveloped and undertheorised.

The overall conclusion is that none of the discussed approaches satisfactorily explains the essence and sources of the complex changes under way neither in the developed capitalist countries nor in Central and Eastern Europe.